

D Y S K U S J E I P O L E M I K I

Archeologia Polski, LXIII: 2018
PL ISSN 0003-8180

TADEUSZ BARANOWSKI

PARS PRO TOTO I MONOSANDALIZM
(NA KANWIE MONOGRAFII THORSBERGER MOOR)

Abstrakt: Na kultowych stanowiskach bagiennych z okresu rzymskiego z Danii i Niemiec odkryte zostały depozyty ofiarne z uzbrojeniem. Jednym z najbardziej znanych jest Thorsberger Moor niedaleko Szlezwiku. Opracowania umożliwiają pogłębioną interpretację różnych elementów kultury. Uważa się, że jako dary składano intencjonalnie zniszczoną broń pokonanych najeźdźców. Ma to stanowić dowód na zastosowanie reguły *pars pro toto* w stosunku do zwyciężonych wojowników. Za jeden z przykładów, odnoszących się do Thorsbergu podano znaleziska obuwia, niemal wyłącznie lewych butów. Ten przejaw monosandalizmu, który od starożytnych Greków począwszy, pojawiał się w różnych kulturach, nie może, jak się wydaje, potwierdzać reguły *pars pro toto* dla ofiar z ludzi, zwłaszcza w świetle takiego typu odkryć w Alken Enge, niedaleko Illerup Ådal.

Słowa kluczowe: Skandynawia, Thorsberger Moor, Illerup Ådal, Alken Enge, bagiennie stanowiska ofiarne, ofiary z broni, dary ofiarne z ludzi, monosandalizm

Abstract: Weapon offering deposits have been discovered on peat-bog cult sites from the Roman period in Denmark and Germany; Thorsberger Moor near Schleswig is one of the better known sites of this kind. Publications are useful for in-depth analysis and interpretation of different aspects of culture. Intentionally destroyed weapons of defeated enemies are believed to have been deposited as offerings. One example of this way of thinking in reference to Thorsberg is the presence, almost without exception, of the left shoes. This example of monosandalism, which appears in different cultures starting with the ancient Greeks, is not *pars pro toto* evidence of human offerings, especially in view of finds of this kind from Alken Enge near Illerup Ådal.

Keywords: Scandinavia, Thorsberger Moor, Illerup Ådal, Alken Enge, peat-bog offering sites, weapon offerings, human offerings, monosandalism

Niniejsze uwagi nasunęły się podczas pisania recenzji wielotomowego, znakomitego dzieła: *Das Thorsberger Moor* 1–4, 2014–2015, C. von Carnap-Bornheim red., Schleswig (por. ten tom „Archeologii Polski”, s. 198–218). Dotyczą one niezwykle fascynujących, ale i kontrowersyjnych zagadnień poruszanych przez Autorów monografii stanowiska bagiennego z okresu rzymskiego w Thorsbergu niedaleko Szlezwiku w Niemczech.

Stanowiska bagiennie z terenu Niemiec i Danii mają już obfitą literaturę. Z niedawnego artykułu Andreasa Raua (*Römische Gurt- und Gürtelteile in skandinavischen Votivplätzen mit Heeresausrüstungen*) wynika, że znamy co najmniej 23 miejsca składania ofiar z wyposażeniem wojskowym (Rau 2016, ryc. 1, 2).

Za najważniejsze z nich uznał on Illerup, Thorsberg, Vimose, Skedemosse, Kragehul, Ejsbøl, Porskjær, Nydam, Vingsted, Hassie Bösarps Mose, Hedelisker. Przedmioty tam złożone pochodzą z okresu między fazą B2/C1 (rok 180 n.e.), a fazą D3 (510 r. n.e.).

Klucz do zrozumienia tej szczególnej grupy źródeł archeologicznych został odkryty podczas wykopalisk w Ejsbøl, Illerup Ådal, a później w Nydam. Dopiero dzięki nowym badaniom J. Ilkjæra, uczonego niezwykle zasłużonego dla studiów nad depozytami bagiennymi, w Illerup Ådal można było pokusić się o rozwarstwienie różnych znalezisk z jednego stanowiska. Jørgen Ilkjær i Jorn Lonstrup przeprowadzili badania na dużym obszarze (Ilkjær, Lønstrup 1982; Ørsnes 1988). Monografia stanowiska w Thorsbergu nie mogłaby się ukazać w obecnym kształcie, gdyby nie opracowano najpierw znalezisk z bagnistej doliny Illerup Ådal – stanowiska o powierzchni około 10 ha, głównie z III–IV w., odkrytego niedaleko Skanderborg (Dania) na wschodnim wybrzeżu Półwyspu Jutlandzkiego. Zbadano około 40% całej powierzchni stanowiska.

Illerup Ådal wyróżnia się spośród słynnych znalezisk bagiennych z północnych Niemiec i południowej Skandynawii tym, że zostało wzorowo przebadane, a przede wszystkim pieczołowicie opracowane i opublikowane (Ilkjær 1990a; 1990b; 1993a; 1993b; 2000; 2001a; 2001b; 2007; Carnap-Bornheim von, Ilkjær 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; Biborski, Ilkjær 2006a; 2006b). Ideę zestawów broni – grup od 1 do 12, wyłożył J. Ilkjær w pierwszym tomie monografii Illerup Ådal w rozdziale 6: *Zur relativen Chronologie und der Gruppengliederung der Grab- und Moorfunde* (Ilkjær 1990a, s. 257–322). Na te właśnie grupy powołują się autorzy wielu publikacji dotyczących ofiar bagiennych.

Eksploatacja stanowiska Illerup przebiegała niezwykle starannie. Każdy z przedmiotów otrzymywał swój kod oraz trójwymiarową lokalizację. Prowadzona była także bardzo dokładna dokumentacja rysunkowa i fotograficzna. Ta skrupulatność badań ma decydujące znaczenie dla prawidłowej interpretacji chronologii i charakteru stanowiska. Pozbawione takiej dokumentacji wielkie stanowiska bagienne badane w XIX w., jak Nydam, Vimose czy Thorsberg, nie mogą stać się podstawą do aż tak szczegółowych rozważań, jak to było możliwe w przypadku Illerup czy podobnie dokładnie badanych Porskjær (Nørgård Jørgensen 2008; 2008b) i Ejsbøl (Nørgård Jørgensen, Andersen 2014). Te dwa ostatnie miejsca oraz Kragehul (Iversen 2010) zostały opracowane i opublikowane w ramach projektu badawczego *Jernalderen i Nordeuropa*. Bez przesady można powiedzieć, że razem z publikacją Thorsbergu i wielotomowym opracowaniem Illerup Ådal stanowią nowy etap badań nad znaleziskami bagiennymi.

W Illerup Ådal ślady składania ofiar – przede wszystkim z elementów uzbrojenia i wyposażenia osobistego użytku – odkryto w roku 1950. Broń stanowiła zapewne własność pokonanych wrogów, wrzucana była do wody z brzegu albo z łodzi na jeziorze. Wydobyto ponad 15 tysięcy przedmiotów: miecze, części tarczy (umba, imacze, okucia), groty włóczni i oszczepów, ozdoby, noże, krzesiwa, grzebienie, szydła, części pasa i inne. Broń w większości nosi cechy kultury mieszkających z obszaru dzisiejszej południowej Norwegii. Zaobserwowano kilka skupisk zabytków, co może świadczyć o jednoczesnym zdeponowaniu łupów w obrębie takiego zagęszczenia. Dzięki analizom ¹⁴C i dendrochronologicznym ustalono, że bitwa, w wyniku której do bagna dostały się przedmioty z najliczniejszego depozytu w Illerup, odbyła się najprawdopodobniej w roku 203 n.e.

Ponieważ podczas wykopalisk, podobnie jak na innych stanowiskach tego typu, odkrywano jedynie wyposażenie grup wojowników, niejasna była kwestia losu ludzi, do których ono należało. Podczas prac terenowych w roku 2009 natrafiono w Alken Enge w pobliżu Illerup Ådal na bezładnie zdeponowane szczątki około 200 osób (wyłącznie młodych mężczyzn). Nie znaleziono przy nich broni. W Alken Enge prowadzono wykopaliska w latach 2009–2014. Nie przebadano całości stanowiska. Ogółem odkryto szczątki ponad 400 osób (niektóre źródła mówią o ponad tysiącu). Przerażające są pobitewne praktyki rytualne, jakim poddawano ciała zabitych (?) wojowników (Holst i in. 2018). Illerup mogło zatem być także miejscem składania ofiar z ludzi. Jest to, jak dotąd, jedyne takie znalezisko związane z omawianymi stanowiskami bagiennymi.

Około 200 r. n.e. nastąpiło zerwanie z dotychczasową formą darów ofiarnych i zaczęły się pojawiać bardzo duże depozyty o szerokim zakresie różnych kategorii broni – Illerup skupisko A i Vimose 3 (Nørgård Jørgensen, Andersen 2014, s. 249). Ogromne bagienne ofiary broni,

zawierające prawie kompletne zestawy całych armii (nie licząc znaleziska w Hjortspring), były ograniczone do okresu zaledwie 100–200 lat (fazy C1b, aż do C3 i D1). Przyjmuje się, że ofiary z broni zależały od wyniku poprzedzających je bitew i stanowiły rynsztunek pobitych najeźdźców. Jedynie największe depozyty ofiarne uprawniają do wnioskowania na temat składu i wyposażenia armii. Z niewiadomych przyczyn przedmioty były czasami sortowane przed złożeniem w bagnie.

Cechą charakterystyczną skandynawskich miejsc ofiarnych w bagnach lub jeziorach jest kontynuowanie tego zwyczaju w jednym miejscu przez kilkaset lat (Nørgård Jørgensen, Andersen 2014, s. 250, ryc. 132b). Poszczególne momenty składania przeważnie są przedzielone długimi okresami, co najmniej kilkudziesięcioletnimi, z których brak jest (na razie) znalezisk¹. Ponadto możliwość szczegółowego rozwarstwienia zależy także od stanu zachowania i metod zastosowanych podczas badań poszczególnych stanowisk.

Tak więc: dla Ejsbøl wyróżniono trzy momenty składania ofiar – od około przełomu er po wiek V; dla Skedemosse siedem okresów – od II do VI w.; dla Thorsbergu trzy okresy – od II do IV w.; Vingsted jeden okres – III w.; Hedelisker jeden okres – III w.; Hassle Bösarps Mose trzy okresy – od III do V w.; Nydam sześć okresów – od III w. po koniec V w.; Kragehul pięć okresów – od III po koniec V w.; z Illerup – cztery okresy z III–V w.; z Vimose – siedem okresów od około przełomu er po koniec VI w.; z Porskjær cztery okresy z III–V w.; z Dallerup dwa okresy z III–IV w.; z Balsmyr trzy okresy z III–VI w.; z Knarremose dwa okresy z IV–VI w. (Nørgård Jørgensen, Andersen 2014, s. 250; Rau 2016, s. 628, ryc. 2).

Nie jest wykluczone, że w przyszłości, podczas eksploracji następných obszarów niektórych ze wspomnianych stanowisk, wraz z powiększaniem się części zbadanej, rosnąć będzie także liczba wyróżnianych momentów (jeśli uznamy to za czynność jednorazową), czy też okresów składania do wody darów ofiarnych.

Z czternastu wyżej wymienionych stanowisk bagiennych znamy 51 takich momentów – świadectw większych bitew z około 600 lat. Jeżeli weźmiemy pod uwagę fragmentaryczność naszych danych, starć zbrojnych musiało być nieporównanie więcej. Wojny toczyły się nieustannie, a co kilka lat odbywała się większa bitwa. Być może jest to zbyt daleko posunięty domysł, ale patrząc na paradne wyposażenie wojowników można by przypuszczać, że bitwy staczano według pewnych, ustalonych wcześniej reguł i terminów – na kształt krwawych turniejów. Ścierające się armie musiały też bardzo malowniczo wyglądać. Po obu stronach wiele elementów wyposażenia pochodziło z „demobilu” lub „kontrabandy” rzymskiej, albo też z łupów zdobytych na Rzymianach, część jednak stanowiła produkty miejscowe. Istnieje ogromna literatura na ten temat (m.in. Dąbrowski, Kolendo 1967; 1972; Czarnecka 1994; Bemman 2003).

Stanowisko bagienne Thorsberger Moor, podobnie jak i inne tego typu miejsca, jest związane z plemionami, które w okresie rzymskim przeżywają kulminację agresywnych działań skierowanych nie tylko przeciw Rzymianom, ale również przeciw innym plemionom germańskim.

Na szczególną uwagę zasługują odkrycia skórzanych butów z Thorsbergu (Gräf 2014). Jak na innych podobnych stanowiskach, są to głównie buty na lewą nogę. Jeden z nich na stronie zewnętrznej miał niewielki zaczep, który mógł służyć do mocowania ostrogi. Inny, jako jedyny, ma ślady napraw. Autorka uważa, że używany but ze śladami kontaktu z właścicielem stanowił w rytualnych ofiarach bagiennych pewnego rodzaju symbol tożsamości i wyrazisty przykład reguły *pars pro toto* ofiar z ludzi.

Jak się wydaje, wspomniane znaleziska są potwierdzeniem występowania u wojowników germańskich monosandalizmu – rodzaju rytuału magicznego, polegającego na walce w jednym bucie (w tym przypadku – lewym). Jeden but miałby związek z inicjacją, co zapewniało dodatkową moc, a poprzez kontakt z ziemią nieobutą nogą – kontakt z bóstwami chtonicznymi, stanowiłby granicę między dwoma światami. Czasami miało to także znaczenie praktyczne: lepsza ochrona

¹ Wyrażenie „na razie” odnosi się do stanu badań, ponieważ stanowiska, o których mowa, nie zostały przebadane w całości.

lewej, wysuniętej do przodu nogi oraz stabilność wzmocniona nieobutą prawą nogą walczącego i zadającego ciosy wojownika (por. Lebeuf 2003; Mazur 2014; Jasińska 2005).

W przypadku interpretacji znalezisk ze stanowisk bagiennych z ofiarami z bronią nie wszystkie kwestie dają się wyjaśnić. Dyskusji podlega szczególnie kwestia właścicieli niszczonego i wrzucanego do jeziora rynsztunku wojennego. Nawet przy zaakceptowaniu hipotezy o najeźdźcach, którzy stracili swój sprzęt w wyniku bitwy, pozostaje sprawa dalszego losu pokonanych.

Przy tak wysokim stopniu „zmilitaryzowania” społeczeństwa i wykszolenia, ciągłego nastawienia na walkę i ogromnych emocjach, związanych z toczonymi wojnami, trudno zgodzić się z kilkakrotnie przedstawianą w monografii tezą, że niszczenie broni miało stanowić rodzaj rytuału jako czynności *pars pro toto* w stosunku do pobitych przeciwników (Gräf 2014, s. 267; Carnap-Bornheim von 2014, s. 437–438). Autor artykułu nie zamierza nikogo urazić, ale owa hipoteza wydaje się być: „idealistyczną interpretacją życzeniową”, a zachowanie *pars pro toto* nie ma tutaj zastosowania. W tamtych czasach rzezie zwyciężonych były na porządku dziennym, tak robili Celtowie, tak robili Rzymianie. Jest nie do wyobrażenia, że wojownicy, którzy stracili wszystko w walce, oddawali insygnia swojej władzy, a nawet tożsamości, jak przytaczany w rozdziale J. Gräf „lewy but”, i nie walczyli do końca. Prawdopodobnie więc zwyciężeni ginęli wszyscy, chyba że część z nich traktowano jako niewolników. Jak się wydaje, w takich miejscach jak Thorsberg nie tylko leczono traumę po konflikcie zbrojnym, organizując ceremonie pobitewne w obecności wielu widzów, o czym świadczy specjalnie przygotowywany teren, ale również dokonywano zemsty na wrogach.

Tylko w jednym przypadku, na wspomnianym już wyżej stanowisku Alken Enge w pobliżu Illerup Ådal, oprócz broni w bagnie znaleziono także szczątki kilkuset zabitych młodych mężczyzn – jednego oddziału wojska – ogołoconych ze wszystkiego, co posiadali, co jest świadectwem, że albo nie odkryto jeszcze innych takich miejsc, ponieważ przebadano dotychczas jedynie niewielką część powierzchni znanych stanowisk, albo zwycięzcy obchodzili się z pokonanymi (martwymi) w inny sposób.

Zdumiewa też staranność, a nawet pedanteria w postępowaniu z przedmiotami niszczonymi przed zdeponowaniem w jeziorze. Potrzeba było ogromnego nakładu pracy przy dewastacji, a czasem nawet przy segregowaniu łupów według kategorii. Pozostaje pytanie, kto to robił: zwycięzcy czy zwyciężeni, a może kobiety? Wszystko po to, aby przedmioty zostały pochłonięte przez wody jeziora. Wytłumaczeniem jest oczywiście złożenie darów wymagającym i groźnym bóstwom. Niszczenie łupów znajduje proste wyjaśnienie, że należało zabezpieczyć się przed wydobyciem, wtórnym użyciem lub sprzedaniem tego, co się należało istotom wyższym, a jednocześnie było splamione kłeską w bitwie. Z drugiej zaś strony naruszenie rytuałów przez korzystanie z tego, co stanowiło ofiarę, musiało być obłożone tak przerażającymi klątwami oraz najsroższymi sankcjami, że nawet gdy ktoś popełnił to przestępstwo, na pewno spotykała go kara. Być może jednak dewastacja dobytku „przegranich” rzeczywiście (jak interpretują takie zabiegi Autorzy monografii Thorsberger Moor) miała zniszczyć – złamać „duszę” wrogów.

Autorzy różnych monografii na temat poszczególnych stanowisk bagiennych z ofiarami zawierającymi uzbrojenie nie znajdują zadowalającej odpowiedzi także na pytanie, co się działo, jeśli przegrywali nie najeźdźcy, a napadnięci.

Rytuały związane z niszczeniem zdobycznej broni zupełnie nie miały charakteru pacyfistycznego; wręcz przeciwnie, jak się wydaje, miały zachęcać do staczania bitew. Nie wszystkie czynniki z tego zakresu znamy i nie wiadomo, jaką rolę mogli odgrywać „doradcy” rzymscy, np. Germanie powracający po rzymskiej służbie wojskowej. Nie jest wykluczone, że Rzymianom zależało na wywoływaniu wojen pomiędzy różnymi plemionami germańskimi. Z szacunków wynika, że gwałtowne konflikty miały miejsce na jeszcze większą skalę, niż się wydaje. Jak trafnie zauważył A. Rau (2016), rzeczywistość odtwarzana na podstawie znalezisk bagiennych nie odbiega daleko od tradycyjnego obrazu agresywnych Germanów.

Jednocześnie niszczenie i bezpowrotne deponowanie olbrzymiej ilości dóbr służących wojsku musiało rodzić zapotrzebowanie na te przedmioty, a rozwój armii i technik wojennych powodował popyt na konkretną broń, najlepiej rzymską lub prowincjonalno-rzymską. Odrębnym zagadnieniem jest brak, poza jednym wspomnianym przypadkiem, znalezisk skandynawskich ofiar z ludzi. Czy więc nie mamy do czynienia z wojnami, które zapewniały także dopływ pieniędzy otrzymywanych za jeńców-niewolników? Handel innymi towarami, w tym np. bursztynem, nie mógł zapewnić zysków pozwalających na import broni znajdowanej w bagnach oraz towarów luksusowych, jakie znamy z bogatych grobów elit *barbaricum*.

Podczas opracowywania materiałów ze stanowiska bagiennego z depozytami ofiarnymi zawierającymi broń w Porskjær (Jutlandia, niedaleko Århus w Danii) A. Nørgård Jørgensen (2008a; 2008b) podzieliła takie znaleziska na cztery klasy. Zostały one, w formie nieco zmienionej, przedstawione w monografii znanego bagniska z ofiarami z bronią – Ejsbøl Mose (Nørgård Jørgensen, Andersen 2014, s. 249–251): I. rzadko spotykany, kompletny depozyt ofiarny z bronią wszystkich kategorii, która występuje w szerokim asortymencie (np. w Illerup, skupisko A, w Ejsbøl 2 oraz w Hjortspring); można w nim rozróżnić zespoły rysztyunku dowódców armii, jeźdźców lub piechoty; II. depozyt składający się z broni, a także z ekwipunku wojskowej elity, wskazujący na różnice rangi w armii, której uzbrojenie złożono w ofierze; III. zespół z bronią wstępnie podzieloną na kategorie (każda w więcej niż jednym egzemplarzu); wybór pewnego rodzaju przedmiotów, które prawdopodobnie zostały posortowane przed zdeponowaniem; IV. broń lub akcesoria do broni w postaci pojedynczych depozytów. Niektóre depozyty z bronią odbiegają od wyróżnionych typów, może to jednak wynikać z okoliczności związanych z samymi badaniami lub odzwierciedlać różnice w składzie znalezisk przed zdeponowaniem. Trzy skupiska znalezisk w Ejsbøl hipotetycznie mogą być przypisane do różnych klas depozytów.

Według A. Nørgård Jørgensen, występują także ofiary z broni lub depozyty o innym charakterze na suchym lądzie, takie jak kompleks osadniczy istniejący od okresu przedrzymskiego do wikingów w Sorte Muld na Bornholmie, Uppåkra niedaleko Lundu w Szwecji oraz kompleks osadniczy o charakterze centralnym, datowany od późnego okresu wpływów rzymskich (III w.) do wczesnego średniowiecza w Gudme – na południowo-wschodniej Fionii (Dania), itd. Występują one ogólnie od I do VIII w. Mogą to być mieszane znaleziska z różnych okresów. Ofiary z broni w jeziorze w pobliżu miejsca osiedlenia i miejsca kultu do tej pory wykryto tylko w Tissø (osada nad jeziorem o tej samej nazwie na zachodniej Zelandii).

Tereny, na których odbywały się ceremonie pobitewne w okresie przedrzymskim i rzymskim, stanowią w Europie północnej i środkowej najbogatsze archeologiczne dowody starć wojennych i rytuałów związanych z zakończeniem bitew. W takich ceremoniach uczestniczyło wiele ludzi. Jak piszą M. Løvschal i M.K. Holst (2018): ze sfery politycznej zwyczaj niszczenia broni i składanie jej w odosobnionych miejscach przenikał do sfery religijnej. Przy realizacji projektu *Army and post-battle rituals in the Iron Age – the warriors of the sacrificial bog Alken Enge* przeanalizowali oni dwa typy rytuału powszechnie występujące w okresie lateńskim w północnej Galii oraz w okresie rzymskim w południowej Skandynawii. Mimo wyraźnych różnic odnaleźli powiązania tych dwóch tradycji.

U Celtów zwyczaj budowania sanktuariów przeznaczonych na depozyty niszczonej broni, a niekiedy także na gromadzenie szczątków ludzkich pojawił się wcześniej niż zwyczaj składania ofiar z broni na terenach dzisiejszej Danii i Niemiec. M. Løvschal i M.K. Holst podają zestawienie przeszło 80 miejsc ze śladami praktyk rytualnych po zakończeniu konfliktów z okresu od 200 r. p.n.e. do 200 r. n.e., zaznaczając, że wiele wskazuje na to, że poza zjawiskami lokalnymi musiały istnieć także powiązania ponadregionalne – częściowo wspólny symboliczny zestaw znaków i rytuałów oraz struktura władzy znajdujące odzwierciedlenie w źródłach archeologicznych. Pod tym względem po konfliktach zbrojnych na dużą skalę miejsca, o których mowa, stają się w dużej mierze samoorganizującymi się systemami rytualnymi z grupami ludzi i modelami

zachowań w sytuacjach krańcowych. W ten sposób różnią się od struktur na poziomie zwykłej społeczności lub grupy rodzinnej.

To nowatorskie podejście, rozpatrujące rytuały po-konfliktowe z punktu widzenia teorii antropologii politycznej, społecznej i kulturowej, wydaje się stwarzać nową perspektywę dla analizy źródeł archeologicznych, o których mowa w monografii stanowiska kultowego z ofiarami z broni w Thorsbergu. Rozpatruje kwestie władzy, jej legitymizacji, zjawiska przemocy, rytuału i tradycji.

Autorzy wymieniają rodzaje praktyk rytualnych, którym poddawano przedmioty, ale i szczątki ludzkie i zwierzęce, które da się wydedukować na podstawie źródeł archeologicznych. I są to rytuały nie odnoszące się wyłącznie do sfery walki.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- B e m m a n J. 2003, *Romanisierte Barbaren oder erfolgreiche Plünderer? Anmerkungen zur Intensität, Form und Dauer des provinzialrömischen Einflusses auf Mitteleuropa während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit*, [w:] *Antyk i barbarzyńcy: księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, A. Bursche, R. Ciołek red., Warszawa, s. 53–108.
- B i b o r s k i M., I l k j æ r J. 2006a, *Illerup Ådal*, 11, *Die Schwerter*, Textband, Århus.
- B i b o r s k i M., I l k j æ r J. 2006b, *Illerup Ådal*, 12, *Die Schwerter*, Tafelband, Århus.
- C a r n a p - B o r n h e i m v o n C. 2014, *Zum Stand der Erforschung des Thorsberger Moorfundes*, [w:] R. Blankenfeldt, C. von Carnap-Bornheim, W. Dörfler, J. Gräf, K. Kelm, N. Lau, S. Matešić, *Fund- und Forschungsgeschichte, naturwissenschaftliche und materialkundliche Untersuchungen*, Das Thorsberger Moor, 4, C. von Carnap-Bornheim red., Schleswig, s. 421–444.
- C a r n a p - B o r n h e i m v o n C., I l k j æ r J. 1996a, *Illerup Ådal*, 5, *Die Prachtausrüstungen*, Textband, Århus.
- C a r n a p - B o r n h e i m v o n C., I l k j æ r J. 1996b, *Illerup Ådal*, 6, *Die Prachtausrüstungen*, Tafelband, Århus.
- C a r n a p - B o r n h e i m v o n C., I l k j æ r J. 1996c, *Illerup Ådal*, 7, *Die Prachtausrüstungen*, Katalog, Århus.
- C a r n a p - B o r n h e i m v o n C., I l k j æ r J. 1996d, *Illerup Ådal*, 8, *Die Prachtausrüstungen*, Grabungsdokumentation und Fundliste, Århus.
- C z a r n e c k a K. 1994, *The re-use of Roman military equipment in Barbarian contexts. A chain-mail souvenir?* „Journal of Roman Military Equipment Studies”, 5, s. 245–253.
- D ą b r o w s k i K., K o l e n d o J. 1967, *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, „Archeologia Polski”, 12/2, s. 383–426.
- D ą b r o w s k i K., K o l e n d o J. 1972, *Les épées Romaines découvertes en Europe centrale et septentrionale*, „Archaeologia Polona”, 13, s. 59–109.
- G r ä f J. 2014, *Die Lederfunde aus dem Thorsberger Moor*, [w:] R. Blankenfeldt, C. von Carnap-Bornheim, W. Dörfler, J. Gräf, K. Kelm, N. Lau, S. Matešić, *Fund- und Forschungsgeschichte, naturwissenschaftliche und materialkundliche Untersuchungen*, Das Thorsberger Moor, 4, C. von Carnap-Bornheim red., Schleswig, s. 231–345.
- H o l s t M. K., H e i n e m e i e r J., H e r t z E., J e n s e n P., L ø v s c h a l M., M o l l e r u p L., O d g a a r d B. V., O l s e n J., S ø e N. E., K r i s t i a n s e n S. M. 2018, *Direct evidence of a large Northern European Roman period martial event and postbattle corpse manipulation*, „Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America”, G.R. Milner red., May 21, 2018, <https://doi.org/10.1073/pnas.1721372115>.

- Ilkjær J. 1990a, *Illerup Ådal*, 1, *Die Lanzen und Speere*, Textband, Århus.
- Ilkjær J. 1990b, *Illerup Ådal*, 2, *Die Lanzen und Speere*, Tafelband, Århus.
- Ilkjær J. 1993a, *Illerup Ådal*, 3, *Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör*, Textband, Århus.
- Ilkjær J. 1993b, *Illerup Ådal*, 4, *Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör*, Tafelband, Århus.
- Ilkjær J. 2001a, *Illerup Ådal*, 9, *Die Schilde*, Textband, Århus.
- Ilkjær J. 2001b, *Illerup Ådal*, 10, *Die Schilde*, Tafelband, Århus.
- Ilkjær J. 2000, *Illerup Ådal. Archaeology as a magic mirror*, Århus.
- Ilkjær J. 2007, *Illerup Ådal. Czarodziejskie zwierciadło archeologii*, Warszawa.
- Ilkjær J., Lønstrup J. 1982, *Interpretation of the great votive deposits of Iron Age weapons*, „Journal of Danish Archaeology”, 1, s. 95–103.
- Iversen R. B. 2010, *Kragehul Mose: Ein Kriegsbeuteopfer auf Südwestfünen*, Moesgård.
- Jasińska Ł. 2005, Monosandaloi („jednobuci”) w literaturze i sztuce antyku, „Terminus”, 7/1–2 (12–13), s. 31–51.
- Lebeuf A. 2003, *Stopa bosa, stopa obuta*, Kraków.
- Løvtschal M., Holst M. K. 2018, *Governing martial traditions: Post-conflict ritual sites in Iron Age northern Europe (200 BC–AD 200)*, „Journal of Anthropological Archaeology”, 50, s. 27–39.
- Mazur M. 2014, „Nadzy” wojownicy. Echa przedchrześcijańskich rytów wojskowych związanych z odrzucaniem zbroi u dawnych Celtów, Germanów i Słowian, Kraków.
- Nørgård Jørgensen A. 2008a, *Porskjær Mosefund. Jernalderen i Nordeuropa*, Moesgård.
- Nørgård Jørgensen A. 2008b, *Weapon-offering types in Denmark, 350 BC to 1200 AD. Definitions, chronology and previous interpretations*, [w:] *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa, Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*, U. von Freedon, H. Friesinger, E. Wamers red., Frankfurt, s. 2–15.
- Nørgård Jørgensen A., Andersen H. Chr. H. 2014, *Ejsbol Mose: Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbol aus dem späten 1. Jh. v. Chr. bis zum frühen 5 Jh. n. Chr.*, Moesgård.
- Ørsnes M. 1988, *Ejsbøl I: Waffenopferfunde des 4.–5. Jahrhundert nach Christus*, Nordiske fortidsminder, 11, København.
- Rau A. 2016, *Römische Gurt- und Gürtelteile in skandinavischen Motivplätzen mit Heeresausrüstungen*, [w:] *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jh. n. Chr. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Internationales Kolloquium Frankfurt am Main, 19.–22. März 2009, 2, H.-U. Voß, N. Müller-Scheeßel red., Bonn, s. 625–647.
- Das Thorsberger Moor*, 1–4, 2014–2015, C. von Carnap-Bornheim red., Schleswig.

TADEUSZ BARANOWSKI

PARS PRO TOTO AND MONOSANDALISM
(BASED ON THE THORSBERGER MOOR MONOGRAPH)

Summary

Peat-bog cult sites with weapon offering deposits from the Roman period in Scandinavia have been studied since the 19th c. Thorsberger Moor near Schlezwig in Germany is among the best known sites of this kind. A monograph of the site has supplied an extensive dataset on the peat-bog offerings

and detailed comprehensive research on this material enables in-depth interpretation of aspects reflecting not just on material culture, but also on the spiritual and social cultures that had hitherto escaped study.

Investigation of peat-bog sites of this kind has also contributed to current knowledge of the „Scandinavian wars” in the Roman period. Exploration of Illerup Ådal led to the development of methods for distinguishing various discrete deposits, whereas studies of the Ejsbøl site enabled offerings of weapons to be divided into specific categories.

Interpreting the finds from Thorsberg has apparently generated controversial explanations of the *pars pro toto* (“a part for the whole”) kind with offerings of equipment of defeated enemies being deposited in lieu of the enemies themselves.

Depositing shoes (for the most part from the left foot) is one of the examples. However, this should be seen as an expression of monosandalism, which was present in many cultures starting with the ancient Greeks.

It does not seem possible to explain the absence of human offerings by the *pars pro toto* rule, especially in view of finds contrary to this hypothesis (Alken Enge near the well known site at Illerup Ådal).

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Dr hab. Tadeusz Baranowski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
thaddeus2@tlen.pl